Iskolakultúra 2004/9

Nagy Péter Tibor
tudományos tanácsadó, Felsõoktatásktató Intézet, Budapest

A felsõoktatásba vezetõ út és az önszelekció

A felsőoktatásba kerülés sokféle lehetősége (az e kérdésekre különösen érzékeny francia szakirodalomról lásd Csákó Mihály, 2003) előtérbe hozta az önszelekció problémáját. Világos ugyanis, hogy a középiskolai végzettség kvázi teljeskörűvé válása és a felsőoktatás kvázi nyitottsága mellett egyre fontosabbá válik, hogy kik azok, akik nem is jelentkeznek a felsőoktatásba, akik a szakmát adó középiskola elvégzésével befejezettnek tekintik tanulmányaikat, illetve akik szakmát nem adó érettségi után a szakmatanulást vagy a munkaerőpiacra lépést előnyben részesítik a továbbtanulással szemben. Milyen motívumaik vannak, amelyek a nem-jelentkezés felé viszik őket, illetve a hozzájuk makroszociológiai értelemben hasonló fiataloknak milyen motívumaik vannak, amelyek végül is jelentkezésre bírják őket? (Azaz: milyen motívumok hiányoznak a nem-jelentkezőkből?)

Ha a továbbtanulási esélyegyenlõség iránt elkötelezett politikai erõk akarják, meghatározhatnak olyan hátrányos helyzetû csoportokat, amelyeknek elõnyöket kívánnak biztosítani. Az elõnyadást – akár „affirmative action" típusú (azaz a hátrányos helyzetûek számára a versenyt megkerülõ kötelezõ „kvóta"), akár a tényleges tanulmányi teljesítményt és eredményt növelõ, akár a továbbtanulástól visszafogó anyagi körülményeket kompenzáló legyen is az – jól mérhetõ társadalmi kritériumokhoz kell kötniük, ha nem akarják a kiválasztást egyszerûen az iskola vagy az egyetemek szubjektív mérlegelésére bízni. Elemzésünk végén becsléseket is megfogalmazunk, mely kritériumok alapján lehetne (különbözõ méretû) társadalmi csoportokat pozitívan diszkriminálni. (Bár a cikknek nem tárgya, sietünk leszögezni, hogy pozitív diszkrimináció gyanánt nem az „affirmative action"-t, hanem a tanulmányi rásegítést és a tanulást ösztönzõ anyagi kompenzációt tartjuk célszerûnek, a magyar oktatásügy alkotmányos rendjével összeillõnek. Az önszelekció, illetve a felsõoktatásba jelentkezés motívumainak iskolatípus-specifikus, illetve társadalmi csoport-specifikus mutatói alapján politikailag és financiálisan tisztázandó módon a kormányzat biztosíthat/ösztönözhet pályaválasztási és továbbtanulási tanácsadási tevékenységeket, osztályfõnöki továbbképzést és segédanyag-készítést, iskolapszichológusi szolgálatot stb. A célcsoport konkrét meghatározása és mérete viszont a ráfordítható költségvetési források függvénye.)

Sokféle adatbázist lehetne használni a kérdés megválaszolásához. E tanulmányhoz használt – s még sehol nem publikált – kutatásunk 2434 fõs véletlenszerûen kiválasztott mintáját az 1978 és 1983 között született érettségizettek alapsokaságából vettük. (Becslésünk szerint ez a megfelelõ felnõtt népesség 5,3 százaléka.) A kérdéseket saját korábbi tapasztalataink és más nagy kutatások (elsõsorban a Csákó Mihály vezette 1998-as ELTE-kutatás) kérdései és itemsorai egy részének átvételével, más részének újraformálásával alakítottuk ki. A teljes körû ELTE-kutatáshoz képest egy reprezentatív mintán alapuló kutatásnak zömében hátrányai vannak. Jelen esetben azonban volt három elõnye: nem

„önkitöltõs" volt, a minta nem iskolai alapú volt, tehát az évekkel korábban érettségizettek késobbi továbbtanulási kísérleteire is kiterjedt, s kérdést tett fel a felekezeti hovatartozásra vonatkozóan. Az utóbbi két elembol következõ újdonságokat egy következõ tanulmányban fejtjük majd ki részletesen, itt zömében olyan állításokat teszünk, melyek akár a nagy ELTE-kutatás alapján is ellenõrizhetõek – ez meg is történt)

Az ilyen típusú tanulmányok állandó dilemmája, hogy a fontos, de kevés olvasó által végigböngészett és helyigényes táblázatokból mennyit közöljön. A szerzõ most egy merész kísérletre vállalkozik: gyakorlatilag egész anyaga narratíva lesz, a dokumentáló táblázatanyag az interneten található. (http://nagypt.ingyenweb.hu)

A továbbtanulás hiánya – még mindig

A középfokról való továbbtanulást természetesen meghatározza, hogy ki az, aki egyáltalán eljut a középfokra. E jelenségre más kutatások alapján tennénk néhány utalást, miután jelen kérdõívben nem szerepelt az általános iskolára vonatkozó adat. Az általános iskolázás jellegzetes problémája, hogy a befejezés az alsóbb társadalmi csoportok számára elhúzódik, majd a nem értelmiségi gyerekek jelentõs részben szakmunkásképzõben, illetve a közhiedelemmel ellentétben, jónéhányan sehol sem tanulnak tovább. (A 14–17 éves korosztálynak mindössze 60,3 százaléka jár érettségit adó középiskolába, 20,3 százalékuk szakmunkásképzoben, illetve szakiskolában tanul, s minthogy az általános iskolások – tehát évvesztesek – száma 6,5 százalék, a gyógypedagógiai intézményekben tanulók aránya pedig 2,1 százalék, a maradék 7,8 százalék semmilyen iskolatípusba sem jár. (*Statisztikai Évkönyv*, 1999)

Amennyiben egy kormányzat célul tűzi ki a felsőoktatásba kerülés egyenlőtlenségeinek csökkentését, nem kezdheti mással, mint a gimnáziumba vagy szakközépiskolába kerülés egyenlőtlen esélyeinek csökkentésével. Erre viszont értelemszerűen leginkább akkor nyílik mód, ha az általános iskolák nem egyszerűen abban érdekeltek, hogy diakjaik továbbtanuljanak, hanem abban, hogy mindenki – tehát az alsóbb társadalmi csoportba tartozók is – a lehető legjobb, vagyis tanulmányi eredményeikhez képest a lehető legnagyobb mértékben a továbbtanulásra előkészítő iskolában tanuljon tovább.

Tudjuk – nálunk *Ferge Zsuzsa* hatvanas évekbeli felvételei óta –, hogy már általános iskolás korban szisztematikus összefüggés van a társadalmi helyzet és a tanulmányi eredmények között. (*Andor* és *Liskó*, 2000) A jó tanulmányi eredményt elérõ iskolázatlan csoportok gyermekei nem ugyanazokba az iskolákba jelentkeznek, mint a hasonló eredményû iskolázottabbaké. Azaz nem pusztán arról van szó, hogy az alacsonyabb társadalmi helyzet a rosszabb tanulmányi eredményen át hat a kisebb továbbtanulási valószínûségre.

Andor és Liskó adatai szerint a nyolc osztályos iskolai végzettségû szülök egyáltalán továbbtanuló gyerekeinek 40 százaléka megy érettségit adó középiskolába (8:32 arányban a szakközépiskola javára), a szakmunkásképzõt végzetteknek már 57 százaléka (15:42), – az egyetemet végzetteknek viszont 97 százaléka (89:8). (*Andor* és *Liskó*, 2000) A segédmunkás apák érettségit adó középiskolába továbbmenõ gyenge eredményû gyerekeinek alig 4 százaléka választotta a gimnáziumot; ugyanez a szakmunkás apák gyerekeinél 21 százalék, az egyéb szellemi foglalkozású apák gyerekeinél 31 százalék, az értelmiségigyerekeknél 38 százalék (ezen belül az egyetemi diplomások gyerekeinél 41 százalék). Vagy a másik véglet felõl nézve: a segédmunkás apák kitûnõ tanulmányi eredményû gyerekeinek 51 százaléka választotta inkább a szakközépiskolát, mint a gimnáziumot, a szakmunkás apák kitûnõ gyerekeinek 45 százaléka, az egyéb szellemi foglalkozású szülõk

gyerekeinek 31 százaléka, és az értelmiségi szülok gyerekei közül csak 15 százalék. (Az ELTE adatbázisból végzett számítások: http://nagypt.ingyenweb.hu anyag1.htm)

Ha a gimnáziumok, illetve a szakközépiskolák között aszerint állítunk fel sorrendet, hogy az egyes iskolákból milyen valószínûséggel kerültek egyetemre diákok, akkor is azt tapasztaljuk, hogy az alsóbb társadalmi csoportok gyermekei a hozzájuk hasonló tanulmányi eredményû értelmiségi gyerekeknél szisztematikusan kisebb esélyt adó iskolába kerülnek. (http://nagypt.ingyenweb.hu/anyag1.htm)

Az általános iskolák spontán mûködési mechanizmusai tehát az iskola kezdésekor és befejezésekor – a továbbhaladást tekintve – egyaránt újjátermelik a továbbtanulási esélyegyenlõtlenségeket.

Már említettük, hogy jelen tanulmány alapját jelentõ kérdõívünkben nem volt erre vonatkozó kérdés, de mások eredményeibõl nyilvánvaló: az önszelekció a középiskolába jelentkezés vagy nem-jelentkezés pillanatában megkezdõdik.

A teljes érettségizett népesség önszelekciójának mutatói

Társadalmi csoport-háttér hátrányok

Az érettségizettek között 55 százalékos többségben lévõ lányok pontosan ugyanolyan arányban jelentkeznek a felsõoktatásba, mint a fiúk. A lányok önszelekciója inkább abban jelenik meg, hogy az egyetemre jelentkezõk körében kissé alulreprezentáltak.

Az apa státusza – ahogyan ez várható is volt – több szempontból csökkentette a felvételire jelentkezés esélyét. A munkanélküli apák gyerekeinek háromötöde, a nyugdíjasok gyerekeinek (és apával nem rendelkezõknek) fele nem jelentkezett. Ha csak az egyetemi jelentkezést nézzük, akkor tagoltabb a kép, a nyugdíjasok gyerekeinek helyzete ugyanis valamivel jobb, mint az apával nem rendelkezõké.

Foglalkozási kategóriákat tekintve a nem-jelentkezés várható sorrendje csak részben állt be: az értelmiségiek gyerekeinek négyötöde, az egyéb szellemi foglalkozásúak gyerekeinek közel kétharmada jelentkezik a felsõoktatásba, s a másik végpont a szakmunkásoké és a betanított munkásoké, akiknek a fele sem jelentkezik. A vállalkozók gyermekei az átlag körül jelentkeznek, nyilván azért, mert körükben nagy számban találunk viszonylag iskolázatlan, sõt szerény anyagi kondíciókkal rendelkezõ kényszervállalkozókat is.

Kifejezetten meglepõ viszont, hogy a mezõgazdasági fizikai státuszban lévõ apák gyerekeinek csak 27 százaléka nem jelentkezik, tehát az értelmiségiek és egyéb szellemi foglalkozásúak között helyezkednek el. Ha nem a túlságosan kis szám (az egész csoport mindössze 13 fõ) tehet errõl, akkor az magyarázza, hogy a gyermekeiket középiskolába küldõ népességen belül eleve annyira alulreprezentáltak, hogy az a kevés már az átlagnál motiváltabb a továbbtanulásra. (Hasonló jelenségrõl számolhatunk be más adatok alapján a cigány népesség esetében: a gimnáziumot végzett cigányok meglepõen magas arányban tanulnak tovább. [*Forray*, 2003]) A korábbi teljes körû adatbázis (az említett Csákó-féle) is a mezõgazdasági fizikai népesség meglepõen jó eredményeit mutatja. Természetesen, ha a konkrét továbbtanulási szándékot vizsgáljuk, kiderül, hogy esetükben az alacsonyabb presztízsû, könnyebben megcélozható intézmények – például az agrárfõiskolák – felülreprezentáltak.

A másik végponton az egyetemre jelentkezés tekintetében nyílik az olló a gyerekeik felét odairányítani igyekvõ értelmiségiek és éppen csak negyedét odaküldõ (azaz épp az átlaghoz illeszkedo) egyéb szellemi foglalkozásúak között. Az egyéb szellemi foglalkozásúak itt a vállalkozókkal kerülnek egy szintre. A szakmunkások és a mezõgazdasági fizikaiak jó 10 százalékpontos távolságban vannak az átlagtól, a segédmunkások ugyanannyival vannak lemaradva tõlük.

Az apa beosztása mechanikusan függ össze a nem-jelentkezés valószínûségével, minél inkább vezetõ állásban van az apa, annál kisebb a valószínûsége a nem-jelentkezésnek.

A két végpont 32, illetve 50 százalék. Az egyetemre jelentkezés vonatkozásában a sorrend természetesen fordított, de a különbség nagyobb.

Az apa iskolai végzettsége sem lineárisan befolyásolja a jelentkezési valószínûséget. Az egyik végponton a 8 általánost végzettek és a szakmunkásképzõt végzettek gyerekei igen közel vannak egymáshoz. (Ennyit arról, hogy a további három év tanulás, illetve a szakmával rendelkezés milyen keveset segít.) Ehhez képest immár 10 százalékpontos ugrást jelent a szakmunkásképzõ után szerzett szakközépiskolai érettségi.

A logika itt megtörik, mert a szakközépiskolai végzettségû apák gyermekeinek már valamivel jobb a helyzetük, mint a gimnáziumi végzettségûekének: 37, illetve 42 százalék a felsofokra nem jelentkezõk aránya.

A fõiskolai diplomával rendelkezõ apák gyerekeinek helyzete alig valamivel jobb, mint a szakközépiskolát végzettekéi, hogy azután az egyetemi diplomával rendelkezõ apák gyerekeinél 15 százalékra csökkenjen a sehová sem jelentkezõk aránya.

A másik végponton, az egyetemre jelentkezés vonatkozásában majdnem tiszta a sorrend: a szakközépiskolát és gimnáziumot végzett apák gyerekeinek egyaránt negyede ambicionálja ezt.

A szakközépiskolai végzettség a férfiak középnemzedékénél tehát nagyobb valószínûséggel mutat felfelé – ha nem is az egyetem, de a fõiskola irányába – mint a „formálisan magasabb presztízsû" gimnáziumi végzettség.

Az anyák esetében a dolgozók és nem dolgozók közötti esélykülönbség (mármint arra való esély, hogy felvételire „küldje" középiskolás gyerekét) már kisebb. Az inaktív anyák között alig van különbség aszerint, hogy háztartásbelirõl, gyesen-gyeden lévõrõl vagy munkanélkülirol van szó. Az apák foglalkozásánál megfigyelt sorrendhez képest feltûnõ, hogy az értelmiségi anyák és a hozzájuk – az apáknál is megfigyelt különös eredmény szerint – közelálló mezõgazdasági fizikaiak után immár nem az egyéb szellemi foglalkozásúak, hanem a vállalkozók következnek. Valószínûleg a nagytömegû alacsony beosztású irodai munkát végzõ nõ rontja le – az átlag szintjéig – a szellemi foglalkozású nõk gyerekeinek felvételezési esélyeit. Természetesen itt is a szakmunkás és segédmunkás anyák gyerekei zárják a rangsort. A vállalkozó nõk – mint viszonylag ritka kategória – jó esélyeit az is jelzi, hogy az értelmiségi nõk gyerekei után azonnal õk következnek az egyetemre jelentkezés rangsorában. Az egyéb szellemi foglalkozásúak itt is az átlaggal vannak egy sorban, a segédmunkás nõk gyerekeinek pedig kevesebb, mint tizede próbálkozik egyetemmel. A mezõgazdasági fizikaiak gyerekei az egyéb szellemi foglalkozásúak és szakmunkások gyerekei közé állnak be az egyetemre jelentkezés szempontjából.

Az anyáknál megfigyelt legfontosabb sajátosság a vállalkozók viszonylag jó szereplése.

A területi háttér hátránya

A felsofokra jelentkezés tekintetében a települések presztízsrangsoráról szóló hipotézisünk (minél nagyobb településen lakik valaki, annál kevésbé önszelektív) nem állta meg a helyét. Egyedül a községekben lakókra (a népesség harmada) jellemzõ ugyanis, hogy kevesebb, mint felük jelentkezett a felsõoktatásba. A városokban és Budapesten lakók az átlag körül helyezkednek el, a megyei jogú városok az átlag fölött. (Az, hogy a település rendelkezik-e közép és felsõfokú intézménnyel, csak minimálisan befolyásolja az eredményt.)

Az iskolai hátrány

Az iskolatársak felsõoktatásba kerülésének percepciója (kérdésünk ugyanis nem annak tényszerû ismeretére vonatkozott, hogy iskoláját milyen továbbtanulási arány jellemzi, hanem arra, hogy a megkérdezett tudomása szerint milyen arányban veszik fel a diákokat) lineárisan összefügg a nem-jelentkezéssel. Ennek ellenére csak a két leggyengébb kategória, azaz az egyötödös és kisebb felvételi arányszámú iskolai légkör hat olyan erõ-

sen, hogy az átlag alá nyomja a jelentkezést. Mitöbb, még azokból az iskolákból is a diákok harmada jeletkezett, ahonnan csak néhány gyereket vettek fel a felsõoktatásba.

A legradikálisabb, úgy tetszik, ügydöntõ különbség a szakközépiskolák és gimnáziumok diákjai között van: a gimnazisták négyötöde, a szakközépiskolások kétötöde jelentkezik a felsõoktatásba. Ráadásul a jelentkezõ gimnazistáknak az enyhe többsége, a jelentkezõ szakközépiskolásoknak viszont a kisebbsége veszi célba az egyetemeket. (E tanulmány szóhasználatában az egyetemek fõiskolai karain való továbbtanulás fõiskolai továbbtanulásnak minõsül.)

A gimnáziumok között a legjobb teljesítményt a mintában magukat mindössze 6 tanulóval képviseltetõ 4–6–8 osztályos iskolák nyújtják: minden tanulójuk jelentkezett valahová. A tiszta 8 osztályos iskolák csak 4 tanulóval vannak jelen. A három párhuzamos tagozat beindítását csak a nagy iskolák engedhetik meg maguknak, s közülük is azok, melyek szakmailag ambicionálják ezt. Kifejezetten gyenge eredményt mutatnak a 4 és 8 osztályt mûködtetõ gimnáziumok. A 4 és 6 osztályosok és persze a nagy tömeget jelentõ 4 osztályosok hozzák a gimnáziumok átlagát. A hatosztályos gimnáziumok bátorítják föl leginkább diákjaikat, hiszen kilenctizedük jelentkezik a felsõoktatásba.

Összességében a négyosztályos gimnáziumok ugyanolyan arányban „jelentkeztetik" a felsõoktatásba a diákjaikat, mint a szerkezetváltók, és még a fõiskola-egyetem arányban sincsen lényeges különbség. Az egyházi iskolák diákjai az átlagot jóval meghaladó mértékben ambicionálják a továbbtanulást, de látni fogjuk, hogy ez leginkább a gimnázium-szakközépiskola arány eltérõ mértékének tudható be.

A középiskola-váltás érdemben rontja az esélyét annak, hogy valaki belevágjon a felvételibe. Ez azt jelzi, hogy az eredeti középiskola-választás hatása nagyon erõs, a tananyagok-tankönyvek rendkívüli variabilitása miatt az általános iskola végeztével gyengébb iskolát választó diáknak nagyon kis esélye van arra, hogy sikerrel átkerüljön egy felvételi-orientáltabb iskolába.

A családi háttér hátránya

Az elvált szülõk gyerekei valamivel kisebb arányban jelentkeznek a felsõoktatásba, bár egyetemre jelentkezési esélyük nem kisebb. Az elváltság nem a család csonkaságán keresztül hat. Erre utal, hogy az egy szülõvel, csonka családban (tehát újraházasodás nélkül) felnövekvõ gyerekek felsõoktatási továbbtanulási ambíciója nem kisebb, sõt az egyetemet jobban preferálják, mint a fõiskolát.

A testvérek számával – várható módon – szisztematikusan összefügg mind a nemjelentkezés, mind a hosszabb tanulmányi idejû, illetve szelektívebb és ekképpen kockázatosabb egyetemtõl való tartózkodás. A testvérek száma különösen azzal együtt hat negatívan, ha a nagyobbak „rossz példát" mutatnak. Erre utal, hogy a nem érettségizett idõsebb testvérrel rendelkezõknek kétharmada nem veszi célba a felsõoktatást, viszont ha a testvér vagy testvérek érettségiztek, a jelentkezés esélye nem kisebb (és még az egyetemre jelentkezés esélye sem kisebb), mint az egykéknél. Ha a családban nincs érettségizett, a felsõoktatásba jelentkezés esélye 50 százalék alá, az egyetemre jelentkezésé 20 százalék alá esik.

A magukat osztálytársaiknál szegényebbnek érzõk 9 százalékpontnyival kisebb arányban jelentkeznek a felsõoktatásba, mint akik nem így éreznek.

A középiskola-típus megválasztásának döntõ hatása

Elsõ legfontosabb tanulságunk, hogy „a középfokú végzettség általánossá válása" – mely több évtized alatt kiteljesedõ, az 1990-es népszámlálás összevont középiskola-fogalmával elõrevetített, az oktatási törvényekkel legalizált, a szakmunkásképzõk szakközépiskolává konvertálásával felgyorsított folyamat – elmélyíti a középiskolai végzettség kétféle „értelme" közötti különbséget.

Nem egyszerûen arról van szó, hogy a szakközépiskolákból kisebb valószínûséggel kerülnek a felsõoktatásba diákok, hanem arról, hogy a szakközépiskola választása eleve a tovább nem tanulás választását jelenti, s a szakközépiskolákon belüli legelõnyösebb helyzetû csoportok önszelekciója eléri a gimnáziumok leghátrányosabb helyzetû nagycsoportjainak önszelekcióját.

A szakközépiskolai és gimnáziumi érettségiek a résztvevõk számára egyre nyilvánvalóbbá váló eltérõ funkciója a felsõoktatás tömegesedésével elmélyült. Míg ugyanis az erõsen szelektív bekerülésû felsõoktatás idején a gimnáziumi út azon hátrányát, hogy a felsõoktatásba be nem kerülõ fiatal szakma nélkül lépett be a munkaerõpiacra, kellõen "kompenzálta" a szakközépiskola azon hátránya, hogy kisebb valószínûséggel vezetett a felsõoktatásba, addig napjainkra e szempont eltûnni látszik. A közelmúltban mindinkább azok választották a szakközépiskolát, akik eleve lemondanak a felsõfokú végzettségrõl, s azok választották a gimnáziumot, akik mindenképpen felsõfokú végzettséget szerettek volna maguknak.

Ugyanakkor látni kell, hogy a középiskolai végzettség a társadalmi mobilitás szempontjából már önmagában is érték. A szakközépiskolák jelen állapotukban is (mint érettségit és szakmát adó intézmény, nem nagy továbbtanulási esélyekkel) diákjaik mintegy felének iskolázottsági mobilitást jelentenek. (A gimnáziumok csak diákjaik negyedének jelentenek a szülõkhöz képest iskolázottsági mobilitást.) A felsõoktatásba nem jelentkezés a szakközépiskolai szülõk kevesebb mint hetedének, a gimnáziumi szülõk több, mint harmadának jelentené a „családi hanyatlás" nyílt beismerését. Igen beszédes az az adat, hogy a nem érettségizett szülõk gimnáziumba járó gyerekeinek több, mint háromötöde jelentkezik a felsõoktatásba, míg az érettségizett szülõk szakközépiskolába járó gyerekeinek ennél kisebb része próbál felsõfokon továbbtanulni.

Összességében: amennyiben egy kormányzat célul tûzi ki a felsõoktatásba kerülés egyenlõtlenségeinek csökkentését, nem kezdheti mással, mint a gimnáziumba vagy szakközépiskolába kerülés egyenlõtlen esélyeinek csökkentésével. Erre viszont értelemszerûen leginkább akkor nyílik mód, ha az általános iskolák nem egyszerûen abban érdekeltek, hogy diákjaik továbbtanuljanak, hanem abban, hogy mindenki – tehát az alsóbb társadalmi csoportba tartozók is – a lehetõ legjobb, vagyis tanulmányi eredményeikhez képest a lehetõ legnagyobb mértékben a továbbtanulásra elõkészítõ iskolában tanuljon tovább. Ugyanakkor ez ellentmondhat az iskolák konkrét klientúrájának való megfelelésnek, s a fenntartó is érdekelt lehet egy-egy szakközépiskolával kapcsolatos „diákbiztosító" tevékenységben.

A gimnazisták és szakközépiskolások esélykülönbségeire ható tényezõk

A hátrányos helyzetet okozó tényezõket érdemes külön-külön megvizsgálni a felsõoktatásba felkészítõ klasszikus iskolatípuson, a gimnáziumon, illetõleg a szakközépiskolán belül. A gimnáziumban eleve nagyobb, azaz kétharmados többségben vannak a lányok, ám a lányok továbbtanulásának valószínûsége itt már érdemben kisebb, mint a fiúké: míg a fiúknak fele, addig a lányoknak csak kétötöde ambicionálja az egyetemi továbbtanulást.

A gimnazisták apái között nagyobb arányban vannak aktív keresõk, valamivel kevesebb a nyugdíjas, és jóval kevesebb a munkanélküli. A gimnazistáknak a szakközépiskolásoknál jóval kisebb önszelekciója azonban önmagában ezzel nem magyarázható, hiszen a szakközépiskolások apái között csak néhány százalékponttal kevesebb az aktív keresõ, mint a gimnazisták apái között. A társadalmi összetétel különbsége sokkal nyilvánvalóbb a foglalkozás vizsgálatakor, hiszen míg a szakközépiskolában bõ egyharmados, addig a gimnáziumokban alig egynegyedes arányban találjuk a munkásságot az apák körében.

De nemcsak errõl van szó, hanem arról is, hogy az azonos társadalmi csoportok is radikálisan másképp viselkednek a két iskolatípusban: az értelmiségiek gimnazista gyer-

mekeinek több, mint kilenctizede, szakközépiskolás gyermekeinek kevesebb, mint háromötöde tanulna tovább. Sõt, gimnáziumban még a szakmunkás vagy segédmunkás apák gyermekei is magasabb arányban ambicionálják a továbbtanulást, mint az értelmiségiek/vezetõk szakközépiskolába járó gyermekei. (Nem számbavéve itt a hihetetlenül kisszámú mezõgazdasági fizikaiakat.) Úgy tûnik, a szakközépiskolát a értelmiségiek/vezetõk gyerekei csak akkor veszik célba, ha eleve nincsen továbbtanulási ambíciójuk.

A felsõoktatásba való nem-jelentkezés a gimnazisták esetében nem hierarchikusan függ össze az apa iskolai végzettségével. A szakmunkásképzõt végzett és a szakmunkásképzõ után érettségit szerzett apák gyerekeinek egyaránt harminc százaléka tartozik az önszelektáló csoportba. A „szakmunkás munkajelleg" tehát e körökben meghatározóbb, mint a formálisan eltérõ iskolai végzettség. Mitöbb, akik mégis jelentkeznek, azok között a szakmunkás végzettségû apák inkább orientálják az egyetemek felé gyermekeiket, mint azok, akik a szakmunkás vizsgát megfejelték egy érettségivel. Mindez azt mutatja, hogy már a gimnázium választása a szakmunkásság tanulás-ambiciózusabb csoportjait jellemzi.

Hasonlóképpen ellentmond hagyományos hierarchiaképünknek, hogy a gimnáziumot végzett apák gimnazista gyerekei között több volt az „önszelektáló", mint a szakközépiskolát végzett apák gimnazista gyerekei között. Magyarázatként egy hipotézis adódik: maguk a gimnáziumot végzett apák negatív továbbtanulási példával szolgálnak gyerekeiknek, hiszen „befejezetlen", „szakmátlan" állapotban vannak, anyagi helyzetük vélhetõen bizonytalanabb, és feltehetõen a gyereket inkább munkaerõpiacra küldõ, illetve a gyermek iskoláztatása szempontjából kevésbé ambiciózus házasfelük van, olyan, aki férjként is elfogadott egy szakképzettség nélküli személyt. (A szülõk esetében olyan nemzedékről van szó, amelyben a szakképzettség nélküli gimnázium már nem jelent magas házasságpiaci esélyt.)

Az oktatáspolitika egyik legjelentõsebb kívánatos törekvése, amely az önszelekciót csökkenthetné: a szakközépiskolások továbbtanulásának ösztönzése. A szakközépiskolai továbbtanulás ösztönzése mintegy automatikusan azoknak kedvezne, akik alacsonyabban iskolázott családok gyermekeként „később érõ típusok", akiket az általános iskola és a család az „egylépcsõnyi mobilitás elegendõ" elve alapján nem gimnáziumba, hanem szakmát és érettségit adó intézménybe küldött.

A szakközépiskolás tanulókon belül viszont összességében ugyan kevésbé meredek a lejtõ az iskolázatlan és az egyetemet végzett apák gyerekeinek önszelekciós kockázatának növekedésében, de itt azért érzékelhetõ a különbség a szakmunkásképzõ után érettségizettek és a szakmunkásképzõt végzettek között, és az a – gimnazista tanulóknál megfigyelt – állapot is reprodukálódik, hogy a szakközépiskolai végzettségû apák gyerekeinek önszelekciós kockázata valamivel kisebb, mint a gimnáziumi végzettségû apák gyermekeié. A szakközépiskolába járó tömbön belül ugyan az egyetemet végzett apák gyerekeinek legkisebb az önszelekciós kockázata, de ez még így is csak a gimnazisták leghátrányosabb iskolázottsági hátterû csoportjáét éri el.

Az anyák iskolázottsága viszont szorosan és szisztematikusan függ össze az önszelekciós kockázattal. A szakközépiskolai, illetve gimnáziumi végzettségû anyák gyakorlatilag azonos önszelekciós kockázatot jelentenek mind a szakközépiskolás tanulók, mind a gimnazista tanulók számára.

A települési hátrány alakulásánál figyelemremélto, hogy a gimnazisták vonatkozásában a megyei jogú városok – tulajdonképpen egyetemi városok – önszelekciós kockázata alatta marad Budapestének, Budapest és az egyéb városok önszelekciós kockázata körülbelül egyforma. A szakközépiskolák vonatkozásában szintén ezek a vidéki nagyvárosok jelentik a legkisebb önszelekciós kockázatot, de a Budapesten lakók szelekciós koc-

kázata eléri a községekben lakókét. Azaz kifejezetten téves az az állítás, hogy a vidéki lakosok általában hátrányban lennének a budapestiekkel szemben. Ugyanakkor a másik végponton a budapestiek egyetemre jelentkezése mindenképpen megelõzi a városiak, illetve községiek egyetemre jelentkezésének valószínûségét.

A gimnáziumok diáksága esetében ugyan „bejött" az a hipotézis, hogy a bejárás növeli az önszelekciós kockázatot, de a távolság ezen belül már alig számít. Figyelemreméltó, hogy a kollégiumban lakó diákok önszelekciós kockázata alatta marad a bejárókénak. A kollégiumokban folyó nevelõ munka még a mai – a továbbtanulásra külön nem irányító – színvonalán is jobb, mint egy átlagos otthoni háttér. Mindez a szakközépiskolákra sokkal kevésbé igaz, a bejárók kockázata alig nagyobb, mint a helybenlakóké, illetve kollégistáké.

A gimnáziumok eltérõen „továbbtanulós" légköre igen erõsen kihat a kockázat elkerülésére. Az iskolák azon kétötödében, ahol – a megkérdezett személy megítélése szerint – a diákok nagyobbik részébõl egyetemi fõiskolai hallgató lett, a diákok több mint 90 százaléka (!!!) jelentkezett a felsõoktatásba. A szakközépiskolák legjobb csoportjának jelentkezési valószínûsége viszont alig éri el a gimnáziumok leggyengébb csoportjának jelentkezési valószínûségét.

A gimnazisták esetében igazolódtak a válással, illetve az árvasággal kapcsolatos elõfeltevéseink, bár az önszelekciós kockázat még a nem szüleivel élõk körében sem éri el az egyharmados értéket. A csonka családokból jött gimnazisták önszelekciója nemcsak hogy nem nagyobb az ép családokból jötteknél, de a csonka családokból jöttek inkább vették célba az egyetemet. A szakközepeseknél is ez figyelhetõ meg. Nem igaz tehát, hogy a hagyományos családmodell önmagában tanulásbarátabb.

A testvérek számának növekedése szisztematikusan, de nem „hirtelen", azaz nem radikálisan növeli meg az önszelekciós kockázatot. Radikálisan (a gimnazisták körében kétszeresre) növelte viszont az önszelekciós kockázatot, ha az egyik idõsebb testvér nem érettségizett, tehát ha a testvérek közötti távolság kvázi túl naggyá válna a továbbtanulással. A szakközépiskolások esetében e kockázatnövelés csak néhány százalékpont. Mind a gimnazisták, mind a szakközépiskolások esetében vagy tíz százalékponttal csökkentette az önszelekciós valószínûséget, ha volt a családban más érettségizett személy.

A relatív szegénység a gimnazistáknál egy kicsit jobban megemelte a kockázatot, mint a szakközépiskolásoknál.

Az osztállyal szembeni elvárások a gimnazisták esetében még egy kicsit rontják is az esélyeket (ennek magyarázata még további vizsgálódásokat igényel), a szakközépiskolások esetében érintetlenül hagyják a kockázatot.

Míg a gimnazisták közül egyformán sokan érezték nehéznek a felvételi kérdéseket és a felvételivel járó pszichológiai terheket, addig a szakközépiskolások negatív mérlege az utóbbi felé billent. A sikeresen felvételizett gimnazisták fele elégedett a felsõoktatással abban az értelemben, hogy elõzetes elvárásainak megfelelt, a szakközépiskolásoknál jóval negatívabb a mérleg. A szakközépiskolásokat tehát külön kellene felkészíteni a felvételi (ha mégis lesz ilyen a jövõben) pszichikai és az egyetemi/fõiskolai élet tanulmányi terheire.

Összességében: a gimnazista diákokra erõsen negatívan hatott az iskolaváltás, az érettségizett családtagok hiánya, ha egyik szülõ sem vett részt a nevelésében, ha olyan gimnáziumba járt, ahonnan a diákok egyötödét vagy annál is kevesebbet vettek fel a felsõoktatásba. Az anyák proletariátushoz tartozása még érettségivel is, hasonlóan az apákéhoz, egyértelmû önszelekciós tényezõ. A szakközépiskolás mivolt viszont az egyéb önszelekciós tényezõknél erõsebben, s azoktól függetlenül is érvényesül.

Az oktatáspolitika egyik legjelentõsebb, kívánatos törekvése, amely az önszelekciót csökkenthetné: a szakközépiskolások továbbtanulásának ösztönzése. A szakközépiskolai továbbtanulás ösztönzése mintegy automatikusan azoknak kedvezne, akik alacsonyabban iskolázott családok gyermekeként „késõbb érõ típusok", akiket az általános iskola és

Jelenkutatás, 2004/2

a család az „egylépcsõnyi mobilitás elegendõ” elve alapján nem gimnáziumba, hanem szakmát és érettségit adó intézménybe küldött.

A hátrányos helyzetû csoportok a gimnáziumokban

A társadalmi determinációk azonban a felsõoktatás felé sokkal inkább vezetõ gimnáziumon belül is erõsek. A gimnazista diákok esetében a nyolc általánost végzett apák, illetve anyák gyerekeinek kockázata kétszeres, a segéd- és betanított munkás apák gyerekeinek, a munkanélküli apák gyerekeinek, a szakmunkásképzõt végzett apák gyerekeinek, illetve a távolról bejáróknak az önszelekciós kockázata az átlag másfélszerese, hasonlóképpen a nem szüleikkel élõké. Ha van nem érettségizett idõsebb testvér, a kockázat kétszeres. A leggyengébb iskolákba járók kockázata kétszeres, a kissé jobb (diákjaik egyötödét felsõoktatásba juttató) gimnáziumok diákjaié másfélszeres, az iskolaváltó diákok kockázata is másfélszeres.

Ha mindazokat összesítenénk, akik e kockázati csoportok közül azokba esnek, amelyek önszelekciója az átlag másfélszeresét érné el, kitûnne, hogy a diákok mintegy 45 százaléka valamilyen értelemben az önszelektív csoportba tartozik. (Így õk összességükben másfélszeres önszelekciós esélyhátrányban vannak az átlaghoz és háromszoros esélyhátrányban vannak az e csoporton kívüliekhez képest.) Az általános tapasztalat szerint, ha egy népesség közel fele hátrányos helyzetû, az egy fõre jutó segítõ kapacitás csak nagyon alacsony lehet. Kisebb csoportokat is célszerû tehát meghatározni. Az egyik megoldás, ha csak azokat a csoportokat vesszük figyelembe, ahol egy-egy tényezõbõl eredõ önszelekció az átlag kétszeresére nõ. Ezek a következõk:

– a gimnáziumi népességnek csaknem az ötödét teszi ki a szakmunkásképzõt vagy annál kevesebbet végzett anyák gyermekeinek csoportja;

– a gimnáziumi népesség több, mint 8 százalékát teszi ki azok köre, akiknek van nem érettségizett idõsebb testvére;

– 4 százalékos az a csoport, amelyben az apa iskolai végzettsége csak nyolc általános;

– ha az anya foglalkozásából indulunk ki, akkor a mezõgazdasági fizikaiak és a segédvalamint a betanított munkásnõk gyerekei szorulnak kompenzációra, s õk a gimnáziumi népesség kevesebb, mint 4 százalékát teszik ki.

Ezen erõs hátrányt okozó tényezõk bármelyikének kompenzálatlanul hagyása az önszelektáló csoportot változatlanul hagyná, sõt hátrányukat elmélyítené. Ha ezen nagyon erõs hátrányok bármelyikének fennállása esetén kompenzálásra érdemesnek ítéli a politika a gimnazistát, akkor a gimnazisták negyede kerülne a támogatandók csoportjába. E kompenzálandó csoport önszelekciós kockázata közel kétszerese az átlagnak, s közel négyszerese a gimnazisták elõnyökkel, illetve másfélszeresnél nem nagyobb hátrányokkal rendelkezo csoportjának.

Amennyiben még ez a negyed is túl nagynak ítéltetne, a politika a kompenzálás feltételéül szabhatja több tényezõ együttállását: például azt, hogy az apa iskolai végzettsége a nyolc általánost, az anya iskolai végzettsége pedig a szakmunkásképzõt ne haladja meg. E tényezok együttállása a gimnazistáknak csak egyhuszadát jellemzi. Érdekes módon önszelekciós hátrányuk ez esetben sem magasabb az átlag kétszeresénél.

A politikának tehát – anélkül, hogy a jövedelembevallás kockázatos útjára lépne – módjában áll megtalálni azokat a gimnazista csoportokat, melyek az átlag kétszeresénél nagyobb önszelekciós kockázattal néznek szembe. A támogatandó csoport körét meghatározhatja a gimnazisták negyedében vagy akár egyhuszadában.

Ezek a társadalmi mutatók ugyanakkor nem hoznak létre egyetlen olyan csoportot sem, melynek 50–60 százaléka ne jelentkezne jelen állapotban is a felsõoktatásba.

A településjelleggel kombinálva ugyanakkor találunk olyan társadalmi csoportot, melynek önszelekciója a 60 százalékot is meghaladja: ez a budapesti hátrányos foglalko-

zású és alacsony iskolai végzettségû anyák és alacsony iskolai végzettségû apák gyermekeinek csoportja. Az iskolák bõsége tehát Budapesten nagymértékben csábítja az alsó csoportokat is gimnáziumba, de ugyanakkor igen magas önszelekciot hoz létre. Ez az önszelekció még magasabb (a diákok közel háromnegyedére kiterjedõ) ezen alsó csoportokból származó budapestiek lánygyermekei körében.

Kérdés természetesen, hogy ezek a hátrányos helyzetû csoportok mennyire koncentrálódnak azokba a gimnáziumokba, ahonnan a tapasztalat szerint igen kevés tanulót vesznek fel a felsõoktatásba. Nos, úgy tûnik – ha csak a kis számok e vonatkozásban meg nem csalnak minket –, hogy az alacsony társadalmi csoportokból származók alacsony továbbtanulási arányú iskolákban való koncentrálódása Budapesten a legnagyobb. Ugyanakkor figyelemreméltó, bár az adatbázis mérete ennek részletezését nem teszi lehetõvé, hogy egyes megyékben a gimnáziumok igen kevés községi lakost fogadnak be, s közülük is szinte kizárólag az önszelekcióra nem valószínûsített társadalmi csoportbelieket. Azok a politikai döntések tehát, amelyek a községi származású gimnazistákat hoznák elõnyösebb helyzetbe, valójában a falusi értelmiségnek és középosztálynak segítenének, nem pedig a községek halmozottan hátrányos helyzetû lakosságának.

Érettségizettek és nem érettségizettek gyerekei a gimnáziumban

Mint tudjuk, a hátrányok egymással is összefüggenek és zömében ugyanazokat az embereket jellemzik; például aki az egyik csoportosítás szerint szakmunkás vagy segédmunkás, a másik szerint nem érettségizett. A hátrányok természetének megértéséhez a továbbiakban külön elemezzük, hogy az érettségizett és nem érettségizett apákat mennyire érintik az egyes hátránygeneráló tényezõk.

A munkanélküliség csak az alacsony iskolázottsággal együtt jelent kockázatot, az érettségizett munkanélküli apák éppoly magas arányban küldik gyerekeiket a felsõoktatásba, mint a többiek – bár ezen belül inkább preferálják a fõiskolai szférát. Az iskolázatlan férfiak gyerekei – ha az anya nem dolgozik – sokkal nagyobb önszelekciós kockázattal néznek szembe.

A foglalkozási hierarchiában az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a rendszerváltás utáni idõk új kispolgársága, a vállalkozók hogyan állnak, hogy az önállóságuk érdemben megmozdítja-e az iskolázottsági hátrányokat. Az iskolázatlan népességben a szakmunkások és a vállalkozók gyerekeinek önszelekciós kockázata körülbelül azonos, s az iskolázottabb népességben is alig jobb valamivel a vállalkozók helyzete, mint a szakmunkásoké: a vállalkozói lét tehát nem javítja az esélyeket. A vállalkozók gyerekeinek továbbtanulási ambíciója következetesen elmarad a szellemi és értelmiségi csoportoktól.

Az iskolázottak között a két legnagyobb felekezeti csoport a katolikusok és az egyházhoz nem tartozók egyaránt átlagnak megfelelõ mértékben önszelektálnak – ugyanez jellemzõ az iskolázatlanokra is. Amíg az iskolázottak körében a katolikus beágyazottságúak és a felekezethez nem tartozók körülbelül ugyanolyan mértékben jelentkeztek egyetemre, illetve fõiskolára, addig az iskolázatlanok között a felekezetbe nem tartozók a fõiskolai jelentkezésben felülreprezentáltak. A reformátusok önszelekciója magasabb, az evangélikusoké alacsonyabb.

Az iskolázottak körében a budapestiek önszelekciója éppen csak meghaladja az átlagot, az iskolázatlanoknál nagyon jelentõs a különbség az átlag és a budapestiek között. Az iskolázott népességben a megyei jogú városokban élõk önszekciós kockázata kisebb, az iskolázatlanok körében nagyobb az átlagnál. Úgy tûnik tehát, hogy az iskolázatlan városi népesség a tömeges középiskolai – sõt gimnáziumi – beiskolázásra úgy reagál, hogy ezt az iskolatípust tekinti végállomásnak, nem ambicionálja a továbbtanulást. A középiskolával rendelkezõ települések lakói az iskolázottak között az átlagnál kisebb, az iskolázatlanok között az átlagnál nagyobb mértékben önszelektálnak. Az iskolázottak között a

tanulóikat már egyötödös arányban felvételihez juttató iskolák tanulói is nagyobb szelekciós kockázattal néznek szembe, míg az iskolázatlanok között ez csak a leggyengébb iskolák tanulóira igaz. Az iskolaváltás pedig kizárólag az iskolázatlanok gyerekei számára jelent önszelekciós kockázatot. Azaz, ahogy a tantervi átjárhatóság csökkenéséről szóló megjegyzésünkben a fentiekben már jeleztük: az iskolák tantervi variabilitása a társadalmi mobilitás ellen hat.

A válás, illetve a csonka család hasonlóképpen csak az iskolázatlanoknál jelent valódi kockázatot. Ugyanígy a többgyermekesség is csak az iskolázatlanoknál jelent önszelekciós kockázatot. A relatív szegénység ezzel szemben csak az iskolázottaknál növeli az önszelekciós kockázatot. Azaz a szegény és iskolázatlan szülõk hiába kapnának anyagi helyzetüket javító támogatást, ettõl önmagában nem javulna gyermekük továbbtanulási hajlandósága – talán inkább a gyermek tanulmányi (teljesítményhez kötött) támogatásától.

A halmazati hátrányok számítása – egy módszertani kísérlet

Az egyes önszelekciós tényezõk összjátékának megállapítása nem könnyû feladat. Módszertanilag leginkább azért nem, mert az önszelekciós tényezõk általában diszkrét változókkal fejezhetõk csak ki. Semmilyen elõzetes tudomásunk nincs arról, hogy az apák foglalkozásához milyen értékeket kell hozzárendelnünk annak érdekében, hogy az esélyek távolságát kifejezzük vele. Vannak persze olyan tényezõk is, amelyek folytonos változók (például a település lakosságszáma), de ilyenek ezen adatbázisnál nem állnak rendelkezésre. A szociológiai kutatásokban néha szokásos, hogy az elvégzett iskolai osztályok számával helyettesítik az iskolázottság diszkrét adatait, ami persze formálisan lehetõvé tenné, hogy folytonos változóként kezeljük õket, csak éppen látványosan hamis elõfeltevésekbõl indul ki: azonosként kezeli a szakközépiskolát és a gimnáziumot, minimális különbséget jelez a szakmunkásképzõ és az érettségit adó iskolák között, s relatíve még kisebbet az egyetemi és fõiskolai végzettség között.

A foglalkozási hierarchiában az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a rendszerváltás utáni idõk új kispolgársága, a vállalkozók hogyan állnak, hogy az önállóságuk érdemben megmozdítja-e az iskolázottsági hátrányokat. Az iskolázatlan népességben a szakmunkások és a vállalkozók gyerekeinek önszelekciós kockázata körülbelül azonos, s az iskolázottabb népességben is alig jobb valamivel a vállalkozók helyzete, mint a szakmunkásoké: a vállalkozói lét tehát nem javítja az esélyeket. A vállalkozók gyerekeinek továbbtanulási ambíciója következetesen elmarad a szellemi és értelmiségi csoportoktól

E csapdák elkerülésére a következõ megoldást választottuk. Az önszelekciós mutatót – miszerint jelentkezett-e felsõoktatásba és hova – binárissá kódoltuk át: jelentkezett-e egyáltalán. Ezek után aggregált fájlokat hoztunk létre, annyit, ahány „hátrányért felelõs" változót feltételeztünk. Az aggregált fájlokban egy-egy hátrányért felelõs változó értékei mellett az arra az értékre számított önszelekciós valószínûség szerepelt.

Ezen kicsiny aggregált fájlok segítségével minden hátrányért felelõs változó mellé létrehoztunk egy-egy új változót. Az új változókban az eredeti változó értéke mellé már más számok kerültek. E számok hasznát talán legegyszerûbb egy példával megvilágítanunk: az apa általános iskolai végzettségét az eredeti változóban a 3-s érték jelölte, a szakmunkásképzõt a 4-es, a szakmunkásképzõre épített érettségiét az 5-ös, a szakközépiskolaiét a 6-os, a gimnáziumét a 7-es. E számok egyrészt azért nem szolgálhattak alapul egy összesített hátránymutatóhoz, mert „egyenlõ távolságot" feltételeznek az egyes iskolai vég-

zettségek között, másrészt pedig azért nem, mert eleve bizonyos rangsort feltételeznek. Az új változóban azonban a nyolc osztályos végzettség számértéke 37, a szakmunkásképzõ iskolaié 38,5, a szakmunkásképzésre épülõ érettségié 47,5 stb., mindig annyi, ahány százalék az adott csoportból a felsõoktatásba jelentkezett. (Mármint adatbázisunk szerint.) Így a valóságnak megfelelõen kisebb az értékkülönbség a nyolcosztályos általános iskolai végzettségû és a szakmunkásképzõ iskolai végzettségû apák között, mint a szakmunkásképzõt végzett és az érettségizett apák között. Ráadásul ez a számsor már azt is kifejezi, hogy elõfeltevésünkkel – és a közhelyekkel – ellentétben a szakközépiskolát végzett apák gyerekeinek önszelekciós kockázata kisebb, mint a gimnáziumot végzetteknek. Nem jelentéktelen elõny, hogy az apával nem rendelkezõk, illetve apjuk foglalkozását nem tudók sem szabadon választott értékkel „rontják" az adatbázis megbízhatóságát, hanem az adott adatbázis vonatkozásában igaz átlaggal semlegesítik e hatást. (Például jelen adatbázisban az apával nem rendelkezõk átlagos esélye a szakmunkásképzõre épített szakközépiskolát végzett, illetõleg a gimnáziumot végzett apák gyermekeinek önszelekciós kockázata között helyezkedett el.)

A legjelentõsebb elõny azonban az, hogy ezeknek az új változóknak az értékei együttesen használhatóvá válnak: hiszen mindegyik változó értékei 1 és 100 között helyezkednek el. Ennek következtében bármely hátrány kombinációjából tetszés szerinti új változók képezhetõk ezeknek az esélyhátrányoknak a szorzatával, átlagával.

Hasonlóképpen lehetõség nyílik arra, hogy az egyes változóknak az önszelekcióra gyakorolt hatására regresszió-analízist kérjünk. A regresszió-analízis két formáját tartottuk hasznosnak. Az elsõ forma az iskolától mintegy független társadalmi háttérváltozókat – azok folytonossá alakított formáját – vonta be a vizsgálatba. Az önszelekció 16,7 százalékát sikerült ezen a módon megmagyarázni. Egymástól függetlenül hatott az önszelekciós hajlamra az apa és anya iskolázottsága, a példaadó idõsebb testvér, s az, hogy volt a lakóhelyen felsõoktatási intézmény. A többi tényezõtõl függetlenül hatott a megye, a tanuló neme, a település jogállása, az, hogy az apa dolgozott e s az, hogy az anya foglalkozása mi volt. *(1. táblázat)*

1. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Apa iskolázottsága	6,638	0,0000
Anya iskolázottsága	7,233	0,0000
Van e a településen felsõfokú intézmény?	-4,271	0,0000
Van-e a családban mintaado személy?	5,517	0,0000
Lakohelye megyéje	2,915	0,0036
Tanulo neme	2,754	0,0059
Település jogállása	2,552	0,0108
Apa dolgozik-e?	2,501	0,0124
Anya dolgozik-e?	2,356	0,0185
(Constant)	-2,761	0,0058

Lényegesen – 28,7 százalékra – javul a körülmények önszekciót magyarázó értéke, ha a középiskolát jellemzõ változók lineárissá alakított változatát is bevonjuk. *(2. táblázat)* A már ismert társadalmi háttérváltozók mellett nagyon erõs összefüggésként jelentkezett az iskolai továbbtanulás sikeressége, illetve a diákok errõl való tudása. Ez még erõsebbnek bizonyult, mint maga a gimnázium-szakközépiskola ellentét, nyilván azért, mert a gyenge gimnáziumokból a továbbtanulási kedv szisztematikusan gyengébb. Szisztematikus elomozdító tényezõnek tûnik az iskolaszerkezet (bár kétségtelenül ebben is kifejezõdik a gimnázium és szakközépiskola kettõssége, csak még differenciáltabban). Az iskolaváltás hátránya is függetlenül hat, akárcsak a beutazás problémája. Ez a számítási mód

beemelte a család egyéb érettségizett tagjainak létébõl eredõ kockázatcsökkenést, viszont kiejtette az anya foglalkozását.

2. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	6,852	0,0000
Van e a településen felsõfokú intézmény?	-4,743	0,0000
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemzõ?	7,608	0,0000
Iskolaszerkezet	10,051	0,0000
Van-e a családban mintaado személy?	4,766	0,0000
Apa iskolázottsága	3,653	0,0003
Iskolaválto volt-e?	2,635	0,0085
Település jogállása	2,379	0,0175
Lakohelye megyéje	2,326	0,0201
Mennyit utazott?	2,187	0,0288
Más érettségizett volt-e a családban?	-2,166	0,0304
Apa dolgozik-e?	2,025	0,0430
(Constant)	-1,744	0,0812

A változók a gimnazisták önszelekciós tulajdonságait – az iskolára magára utaló változók nélkül – 13,6 százalékban képesek megmagyarázni. Az apa társadalmi – foglalkozási – státuszára vonatkozó adatok közül az apa iskolázására vonatkozó adat hat egyedül függetlenül. Legerõsebb önálló hatása azonban nem ennek van, hanem az anya iskolázottságának. Az anya iskolázottságán kívül – a T-próba tanúsága szerint gyengébb – szerepet játszik még az, hogy az anya dolgozik-e. Független tényezõként hat továbbá az is, hogy van-e negatív minta, azaz nem érettségizett testvér. *(3. táblázat)*

3. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	4,714	0,0000
Van-e a családban mintaado személy?	4,595	0,0000
Apa iskolázottsága	3,150	0,0017
Anya dolgozik-e?	2,857	0,0044
(Constant)	-2,812	0,0050

A fentieken túl önálló magyarázó erõvel a többi társadalmi háttérváltozó nem rendelkezik. Nem bír önálló – tehát a fentiektõl statisztikailag független – hatással a települési és regionális egyenlõtlenség, sõt a családi viszonyok egyenlõtlensége sem.

Ha az analízisbe bevonjuk magára az iskolára vonatkozó adatokat, némileg más képet kapunk. Elõször is 18,5 százalékra növekszik a magyarázó erõ. Az iskolából történõ továbbtanulási sikeresség – illetve annak perceptálása – olyan erõvel hat a diákra, hogy önszelekciós kockázatát mindentõl függetlenül csökkenti, sõt a T-próba szerint az anyák iskolázottságát is megelõzi.

Az iskola tulajdonságainak bevonása esetén a számok – késõbbiekben tisztázandó – összjátéka keretében hatni kezd az, ami korábban nem, azaz, hogy van-e felsõfokú iskola a településen. (Ez a városok közötti különbözõséget jelzi.) *(4. táblázat)*

A fenti számítás ellen lehet vetni, hogy az önszelekciós kockázat iskolatípustól független értékei segítségével raktuk sorba az egyes kategóriákat. Amennyiben a társadalmi háttértényezõk átkódolásánál nem teljes középiskolai népességre számított értékeket, hanem eleve a gimnazistákra lekért önszelekciós valószínûséget vizsgáljuk, akkor az iskola adatainak bevonása nélkül is 17 százalékra javul a magyarázó erõ, s a T-próba értékei is közelebb kerülnek a nullához.

4. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemzõ?	7,471	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,184	0,0000
Anya iskolázottsága	3,682	0,0002
Van-e a településen felsõfokú intézmény?	-3,622	0,0003
Anya dolgozik-e?	2,809	0,0051
Apa iskolázottsága	2,674	0,0076
Település jogállása	2,278	0,0230
(Constant)	1,558	0,1195

5. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	5,959	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,350	0,0000
Lakóhelye megyéje	3,712	0,0002
Anya dolgozik-e?	3,444	0,0006
Apa iskolázottsága	3,359	0,0008
(Constant)	-7,035	0,0000

Az anya iskolázottsága és a testvér mintaadó ereje után eme pontosabb számítás szerint a lakóhely megyéje következik, majd az anya aktivitása és csak a hatótényezõk végén az apa iskolázottsága – bár ez az összefüggés még az utolsó változó esetén is látványosan erõsebb, mint az elõzõ számolás alkalmával. *(5. táblázat)*

Ha az iskolázási körülményeket is bevonjuk a vizsgálatba, a magyarázó erõ már 25 százalék fölé nõ. *(6. táblázat)*

6. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	4,712	0,0000
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemzõ?	6,210	0,0000
Van-e a településen felsõfokú intézmény?	-3,993	0,0001
Van-e a családban mintaadó személy?	3,735	0,0002
Lakóhelye megyéje	3,503	0,0005
Anya dolgozik-e?	3,420	0,0007
Település jogállása	3,268	0,0011
Iskolaszerkezet	2,797	0,0053
Apa iskolázottsága	2,422	0,0156
Mikor született?	2,227	0,0262
(Constant)	-5,032	0,0000

Összességében tehát az önszelekciót elsõsorban az anya alacsony iskolai végzettsége, illetve a magasabb iskolázottságot mutató családi minta hiánya okozza. Mindez már akkor nagymértékben eldönti a diák sorsát, amikor a középiskola-választásra kerül sor, hiszen nem gimnáziumot, hanem szakközépiskolát választ, ha pedig mégis gimnáziumot, akkor pedig szisztematikusan olyan iskolát, melybõl csak igen kevesen tanulnak tovább.

Irodalom

Andor Mihály (2001): Társadalmi egyenlõtlenség és iskola. *Educatio*, 1. 15–30.
Andor Mihály (2002): Diplomás szülõk gyermekei. *Educatio*, 2. 191–210.
Andor Mihály – Liskó Ilona (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás.* Iskolakultúra könyvek, Pécs.

Iskolakultúra 2004/9

Biró Zsuzsanna (2002): Tanárok a 2002/2003-as tanévben, *Educatio*, 2. 293–301.
Csákó Mihály (2002): A felsõfokú oktatás felvételi kritériumairol. *Educatio*, 2.
Csapó Benõ (2001): A nyelvtanulást és a nyelvtudást befolyásolo tényezõk. *Iskolakultúra*, 8. 25–35.
Ferge Zsuzsa (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*, 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Forray R. Katalin (2002): Roma/cigány diákok a felsõoktatásban. *Educatio*, 2.
Forray R. Katalin (1998): Nemzetiségek, kisebbségek. *Educatio*, 1. 50–66.
Gazsó Ferenc (1997): A társadalmi folyamatok és a felsõoktatás. *Eszmélet*, 35. 85–95.
Kozma, Tamás (1995): Access to higher education in Hungary. *Educatio*, 3. 539–549.
Ladányi Andor (1995): A felsõoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio*, 3. 485–500.
Liskó Ilona (2000): A szakközépiskolások felsõfokú továbbtanulása. *Educatio*, 1. 153–159.
Lukács Péter (1981, szerk): *Merítés és kiválasztás a felsõoktatásban.* FPK, Budapest.
Lukács Péter (1991): *Színvonal és szelekció.* Educatio, Budapest.
Mátrai Zsuzsa (2001): *Érettségi és felvételi külföldön.* Mûszaki Kvk., Budapest.
Neuwirth Gábor (1995): Esélyek a felsõoktatásba jutásra. *Educatio*, 3. 415–430.
Robert Péter (2000): Bõvülõ felsõoktatás: ki jut be? *Educatio*, 1. 79–94.
Sáska Géza (1999): A tanulatlan faragatlan? Bunkóság, avagy a társadalom reprimitivizációja. *Új Pedagógiai Szemle*, 5. 60–71.

A kutatás 2002-ben készült a közoktatási helyettes államtitkárság megrendelésére.

Az Osris Kiadó könyveibõl